

ited scope and its *ad hoc* usefulness to discard the limitations imposed by the Berlin Final Act.

The narrative of this study, focusing on an epistemic community of two to three generations of lawyers, confirms a turning point around 1870. The author does justice to the more difficult phases in the IDI's development, and to the reluctance of the Foreign Ministry at the Hague Conferences. However, I wonder whether the essentialization of François Laurent (I, 111 : 'germanophilia' and freemasonry) in relation to Ernest Nys accurately reflects the continuity between the two men. In my view, Laurent's *Histoire du droit des gens et des relations internationales* is a seminal work in the intellectual orientation and upbringing of Ernest Nys, and has determined Laurent's pupil to devote such an extensive part of his time to purely historical research¹². A detailed, in-depth analysis of the articles published in *Revue de droit international et de législation comparée* is still lacking, and requires a team of researchers. The author rightfully argues that the enormous archival and print material for the timeframe studied (1870-1940) leads to inevitable incidentally punctual treatments. Maria De Waele's exhaustive dissertation on Belgium's geopolitical ambitions (1989) (II, 99) and Jan Velaers's *Albert I* (2009) (II, 108) are remarkably absent.

These two volumes constitute a major enrichment of the international scientific community's understanding of the Belgian 'contribution' to present-day international law, with internal repercussions. Genin's collective intellectual history of lawyers is narrowly intertwined with an erudite knowledge of society. The links between a fast evolving institutional environment, caused by (in Maurice Bourquin's words) the 'irreversible social and economic transformations' at the turn of the century (II, 127) and the development of transnational debates (suffrage, social legislation, freemasonry and religion, nationalism), are essen-

tial to understand the evolution of one of society's irreplaceable elites : lawyers.

Frederik Dhondt

MICHEL DUMOULIN, CATHÉRINE LANNEAU
LANNEAU (ED.)

*La biographie individuelle et collective
dans le champ des relations internationales
(Enjeux Internationaux, Vol. 39)*

Bruxelles, P.I.E. Peter Lang, 2016, 230 p.

Het betreft hier de acta van het gelijknamige colloquium van de contactgroep 'Belgique et mondes contemporains' van het FNRS aan de universiteit Luik in februari 2014. In hun inleiding wijzen de editors op de hernieuwde aandacht voor wetenschappelijke biografieën in een maatschappelijke context. Een onderdeel hiervan vormen de biografieën van diplomaten. Ook zij hebben slechts zin indien zij het individuele aan het collectieve verbinden. In dit boek vinden we drie methodologische en historiografische bijdragen en zes *case studies* (Belgische diplomaten, figuren uit de administratieve en politieke elite van Buitenlandse zaken, buitenlandse diplomaten in België en het geval Luxemburg).

Stanislas Jeannesson van de universiteit Nantes opent met een pleidooi voor een dubbele aanpak : de individuele, 'exceptionele' biografie en de prosopografische studie naar de collectieve kenmerken. Michel Dumoulin heeft het over niet-ambtelijke, neergeschreven getuigenissen van Belgische diplomaten om te komen tot een 'psycho-geografische typologie' (vertrouwen en wantrouwen tussen volkeren) van de wereld. De schrijvende diplomaten van de 19^e eeuw tot heden passeren de revue (een corpus van 27 getuigenissen alleen al na 1945). Herman Portcarero, o.m. ambassadeur in Cuba, wordt wel over het hoofd gezien (quid met het twijfelgeval van 'gevolmachtigd minister' Marx Gijssen?) maar uiteraard blijven de conclusies van de bijdrage geldig. Dumoulin komt inderdaad tot een typologie van 'globe trotters' (vooral voor

12. FREDERIK DHONDT, "L'histoire, parole vivante du droit ?" François Laurent en Ernest Nys als historiografen van het volkenrecht', in BRUNO DEBAENST EN DIRK HEIRBAUT (eds.), *De Belle Époque van het Belgisch Recht*, Brugge, 2016, p. 91-115.

1914), over estheten en technici tot pleidooischrijvers en 'memorialisten'.

Christoph Brüll levert ons een uitgebreide en diepgravende analyse van de figuur Werner von Bergen, Duits diplomaat op post in Brussel tot 1944, in het kader van de controverse over het *Auswärtiges Amt* in het Derde Rijk en de jonge Bondsrepubliek. Alhoewel een aantal figuren als von Bergen reeds onmiddellijk na de oorlog problemen kregen met hun reïntegratie in het *Amt*, barsste het publiek debat ten volle los rond 2005. Brüll heeft het over de rol van de officiële onderzoekscommissie terzake en wijst er overigens op dat opvattingen van de commissie over de centraliteit van de genocide in de geschiedenis van het Derde Rijk voor vele critici, en terecht, een vernauwing van de onderzoeksaanpak betekende. Voor de ene was von Bergen een mededader van de Jodendeportatie, voor de andere 'slechts' een zogenaamde *Konjunkturritter*. De auteur geeft aan dat veel afhangt van de interpretatie van de feiten. Volgens hem gaat het te ver, zoals sommigen deden, uit de verslagen van von Bergen diens 'voldoening' over de deportatie af te lezen. Hem als een lid van het Duitse verzet beschouwen, is natuurlijk even onrealistisch. In een breder kader is de conclusie van Brüll over de rol van een bepaald netwerk van 'Brusselaars' (Duitse hoge bezettingsambtenaren) en van diplomaten bij de reïntegratie van von Bergen van veel belang.

In het tweede gedeelte van het werk besteedt Michel Auwers (universiteit Antwerpen), in de enige Engelstalige bijdrage, aandacht aan elementen voor een collectieve biografie van onze diplomaten voor 1914. Het wordt vooral een analyse van hun materiële en morele leefwereld met als een van de voorbeelden graaf André de Kerchove de Denterghem. Niet geheel onverwacht is de conclusie van Auwers dat het vooral rijken zijn die aan de bak kwamen (wat niet wegneemt dat ook relatief meer bescheiden milieus vertegenwoordigd waren), gekoppeld aan het bezit van Bourdieu's fameuze culturele kapitaal. De aristocratische habitus bleef dus doorslaggevend. Het was niet anders in de rest van Europa...

Vincent Genin van de universiteit Luik belicht specifiek de rekrutering en de netwerken van de vier Belgische posthoofden in het jonge koninkrijk Italië (1861-1911). Zij blijken dikwijls afkomstig van de top van provinciebesturen, hebben een band met Italië, ervaring in de functie, zijn doctors in de rechten en liberalen. Geen wonder dus dat zij bij het Quirinaal terecht kwamen. Het zou interessant zijn na te gaan of buiten het feit dat naar het Vaticaan geen liberalen werden gestuurd, de andere kenmerken in beide groepen fundamenteel verschilden.

De tweede bijdrage van Michel Dumoulin in deze bundel betreft een degelijk klassiek portret van minister van buitenlandse zaken Paul Hymans, van de Eerste Wereldoorlog tot de ineenstorting van het Europa van het verdrag van Versailles. De auteur zet een vraagteken bij de klassieke visie en meent dat het bilan van Hymans te Versailles niet zo negatief was. In de Volkenbond was hij zeker een van de belangrijke figuren, maar hier speelde natuurlijk de dialectiek van verzwakking van de Bond / opkomst van de onafhankelijkheidspolitiek. Dumoulin wijst op de grootste verdienste van zijn protagonist: die lag mee aan de basis van de idee van regionale samenwerkingen.

Corinne Schroeder (Nationaal archief van Luxemburg) wijdt haar bijdrage aan de Luxemburgse diplomaten: context en prosopografie. Een echt diplomatiek corps groeide slechts tijdens de Tweede Wereldoorlog toen de neutraliteit werd opgegeven om co-belligerent te worden. Schroeder onderzoekt een meer dan behoorlijk corpus van 68 diplomaten (1945 tot 1973). Een aantal gemeenschappelijke elementen komt naar voor: de invloed van de oorlog op de geesten, de juridische vorming, de afkomst uit 'goede families', de overgang van velen naar de hoge ambtenarij, vooral in de Europese Economische Gemeenschap. Kortom, en niet verbazingwekkend, het gaat quasi om de politieke elite van het land.

Vincent Delcorps gaat in op functie, profiel en benoeming van de (acht) secretarissen-generaal van het Ministerie van buitenlandse zaken van

1944 tot 2002. Aristocraten, Franstaligen en carrièrediplomaten verliezen veld en de invloed van de partijen neemt (langzamer dan elders) toe. Hun invloed moet gezien worden in de context van een machts spel met de directeur van de politiek en de kabinetschef. Overigens ziet de auteur de rol van de secretarissen-generaal geleidelijk afnemen door de politisering van het Ministerie.

Idesbald Goddeeris besluit de bundel met een bijdrage over de Poolse diplomaten in België tijdens de Koude Oorlog. Zijn besluit is duidelijk: talrijke agenten werkten onder diplomatieke dekmantel, nog het meest in de jaren zeventig en maakten van de ambassade een waar 'spionnest'. Merken wij wel op dat dit in mindere of meerdere mate ook in vele andere en niet alleen Oost-Europese ambassades het geval was; het vooroorlogse Duitse gezantschap in Brussel is er een mooi voorbeeld van.

Deze bundel met niet te uiteenlopende opstellen eindigt een beetje teleurstellend zonder algemene conclusie. Zoals in de inleiding vermeld is het natuurlijk wel zo dat we het met een panorama te doen hebben van micro-historische tot prosopografische analyse, van gevalsstudies tot onderzoeken over milieus en kringen. Het nodigt uit tot verder (vergelijkend) onderzoek. Een kleine suggestie: indien wij ons niet vergissen komt het element vrijmetselarij nergens aan bod... Kortom, een nuttige bundel met uitzonderlijk een detailfoutje ("Gottlieb" in plaats van Gottlob Berger, p. 91).

Dirk Martin

SYLVAIN WAGNON

De Condorcet à Decroly. La franc-maçonnerie belge, l'éducation et l'enseignement (XIXe-XXe)

Bruxelles, Peter Lang, 2018, 284 p.

In *De Condorcet à Decroly* bespreekt Sylvain Wagon de bijzondere relatie tussen de Belgische vrijmetselarij en het onderwijs in de 19de en 20ste eeuw. Zijn studie getuigt niet enkel van een bijzondere veelzijdigheid, ze is ook erg relevant. Dat de vrijmetselarij belangstelling toonde in het onderwijs hoeft nochtans niet te verwonderen: ze rustte immers in belangrijke mate op een

modernistisch vooruitgangsstreven, de emancipatie van het individu, en de maakbaarheid van de samenleving. Wagnons studie is allermist exhaustief, maar beweert dat ook niet te zijn. Het boek brengt "*des itinéraires humains*" aan het licht, "*qui, à des moments particuliers, ont été influencés par la franc-maçonnerie et l'éducation ou réciproquement, où les réflexions éducatives ont pu «aider» la franc-maçonnerie dans ses réflexions internes*" (p.187). Die doelstelling realiseert Wagon in zes hoofdstukken.

Een eerste hoofdstuk behandelt de groeiende interesse in het kind, en de bescherming ervan in de negentiende eeuw. Wagon laat zien dat de discussies rond de kinderbescherming in belangrijke mate gekoppeld werden aan een noodzakelijk geachte hervorming van het onderwijs. Dat is verdienen aangezien beide discussies vaak apart behandeld worden in de literatuur. Het hoofdstuk krijgt vorm rond twee spilfiguren. Enerzijds verschijnt de Belgische sociaal bewogen journalist, Edouard Ducpétiaux, als een typisch voorbeeld van een eerste generatie vrijmetselaars die de opvoeding en het onderwijs als een sociale kwestie zien. Anderzijds gaat het hoofdstuk dieper in op Adolphe Prins. Die was, aldus Wagon, niet enkel de geestelijke vader van het beleid van Jules Lejeune, maar had ook een belangrijke uitwerking op de algemene opvattingen ten aanzien van de zogenaamde *abnormale jeugd*.

Een tweede hoofdstuk behandelt de politiek erg netelige kwestie van de secularisering van het onderwijs. Wagon bespreekt hoe, in de periode tussen 1830 en 1859, de kloof tussen klerikalen en antiklerikalen geleidelijk vergrootte, waardoor aan het einde van de jaren 1850 binnen de vrijmetselarij een 'antiklerikale' consensus zou ontstaan (die er, voor alle duidelijkheid, aanvankelijk niet echt was). 1859 Verschijnt als een scharniermoment waarop "*les loges maçonniques sont devenues des forces de propositions*" (p. 76). Deze voorstellen zouden in belangrijke mate resoneren in de liberale onderwijspolitiek die zich in de periode tussen 1878 en 1884 ontvouwde. Toen het katholieke politieke overwicht echter